

**AZERBAJCAN'IN ÇOK YÖNLÜ EDEBİYATÇISI:
REŞİD BEY EFENDİYEV****Ayvaz MORKOÇ¹****Öz**

Çağdaş Azerbaycan edebiyatının meşhur eğitimci ve tiyatrocularından olan Reşid Bey Efendiyev, Mirza Fethali Ahundzade realist edebi mektebinin başarılı temsilcilerindendir. 1863 yılında Şeki'de bir ruhani ailesinin ferdi olarak dünyaya gelen Efendiyev, ailesinin çabalarıyla iyi bir eğitim almıştır. Zeki bir öğrenci olduğunu tespit eden öğretmenleri, onun Trankafkasya'daki Gori Müellimler Seminariyası'na (İlköğretmen Okulu) gitmesini salık verirler. O da tavsiyelere uyar ve girdiği sınavda başarı göstererek okula kabul edilir. Burada verimli bir eğitim hayatı geçiren edip, değişik alanlarda sürekli kendini geliştirmeye çalışır. Okuldan mezun olunca yaklaşık 60 yıl kadar öğretmenlik yapar. Abdulla Şaiq (1881-1959), Süleyman Sani Ahundov (1875-1939), Sultan Mecit Ganizade (1866-1942), Habib Bey Mahmudbeyov (1864-1928) gibi sonradan Azerbaycan'da ünlenecek edebiyatçıların oluşturduğu eğitimci aydınlar grubunun içinde yer alır. Onlarla birlikte ülkeye hizmet eder. Bütün çabasını ve faaliyetlerini Azerbaycan Türk halkının aydınlatılması üzerinde yoğunlaştırır. Eğitimci kimliği daima ön planda bulunan Efendiyev, çocuklar için didaktik içerikli şiirler de yazmıştır. Ayrıca okul öğrencileri için ders kitaplarının hazırlanması, çocuk ruhuna uygun parçaların yabancı dillerden tercüme edilmesi gibi işleri üstlenir. Eğitim için büyük fedakarlıklar gösteren Efendiyev, türlü zorluklarla oluşturduğu ders kitaplarını uzun çabaların ardından İstanbul, Tiflis ve Bakü'de yayımlatma imkanı bulabilmiştir.

Tespitlerimize göre, ilk kalem denemesi ürünleri daha çok şiir türünde olan Reşid Bey Efendiyev, zaman içinde kendisine ün kazandıracak önemli tiyatro eserleri de yazmıştır. Qan Ocağı, Qonşu Qonşu Olsa Kor Qız Ere Geder, Saqqalın Kerameti, Bir Saç Telinin Qiymeti, Pul Delisi, Tiflis Seferi, Diş Ağrısı, Qızıl Gül komedileri Azerbaycan edebiyatında ses getirmiş eserlerindendir. Komedileri onun Mirza Fethali Ahundzade'nin açtığı yoldan gittiğini gösteren yetkin ve başarılı örneklerdir. Kaleme aldığı piyeslerini, öncelikli olarak okullarda sahnelemiş ve hatta bu piyeslerde bizzat rol almıştır.

Araştırmalarımız neticesinde Türkiye'de Reşid Bey Efendiyev ve eserleri üzerinde yeterli sayıda bilimsel araştırma yapılmadığını tespit ettik. Çalışmamız aracılığıyla hem yazar, hem de eserleri hakkında

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Muradiye Şehit Prof. Dr. İlhan Varank Yerleşkesi, Yunusemre - MANİSA

bilgiler verdik. Bununla birlikte edibin tiyatro çalışmaları ve tiyatrocunun kimliği hakkında yeni bilgi ve bulgulara ulaştık. Bu yönüyle çalışmamız özgün bir nitelik taşımaktadır.

İnceleme neticesinde, bünyesinde çok sayıda kimliği barındıran Efendiyev'in eğitimci ve tiyatrocunun yönleri bilimsel veriler ışığında ortaya konulmuştur. Makale aracılığıyla Azerbaycan edebiyatının öncü şahsiyetlerinden olan Reşid Bey Efendiyev'in, önce Türkiye'de, ardından da Türk dünyasında hak ettiği biçimde tanıtılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan edebiyatı, Reşid Bey Efendiyev, Azerbaycan realist edebiyat mektebi

AZERBAIJAN'S VERSATILE LITERARY WRITER: REŞİD BEY EFENDİYEV

Abstract

Reşid Bey Efendiyev, who is one of the famous educators and thespians of contemporary Azerbaijani literature, is among the successful representatives of Mirza Fethali Ahundzade realist literary school. He was born in 1863 as a member of a spiritual family in Sheki, and received a good education thanks to the efforts of his family. Considering that he was a brilliant student, his teachers advised him to go to Gori Seminariya for Teachers (School for Teachers) in Trankafkasia. He also followed those recommendations and was accepted to the school by succeeding in the exam. The author, who spent a productive education life here, tried to improve himself in various fields. He worked as a teacher for about 60 years after he graduated from school. He served his country together with a group of educator intellectuals such as Abdulla Shaiq (1881-1959), Süleyman Sani Ahundov (1875-1939), Sultan Mecit Ganizade (1866-1942), and Habib Bey Mahmudbeyov (1864-1928), who later became famous in Azerbaijan. He concentrated all his efforts and activities on the illumination of the Azerbaijani Turkish people. Efendiyev, whose educational identity was always on the frontline, also wrote poems with didactic content for children. He also undertook tasks such as preparing textbooks for students and translating texts which were appropriate for children's spirits from foreign languages. Having shown great sacrifices for education, Efendiyev was able to publish the textbooks he had created with various difficulties in Istanbul, Tbilisi and Baku after a long struggle.

According to our findings, Reşid Bey Efendiyev, whose first experiments with writing were in the form of poetry, also wrote important theatrical works that would earn him a reputation over

time. Qan Ocağı (Blood Stove), Qonşu Qonşu Olsa Kor Qız Ere Geder (Where Does the Blind Girl Go If the Neighbor is Loyal) , Saqqalın Kerameti (Miracle of Beard), Bir Saç Telinin Kıymeti (The Value of A Hair), Pul Delisi (Stamp Fan), Tiflis Seferi (Tbilisi Expedition), Diş Ağrısı (Toothache) and Qızıl Gül (Red Rose) comedies are his works that brought sound in Azerbaijani literature. His comedies are competent and successful texts which show that he was following the path opened by Mirza Fethali Ahundzade. He staged his plays primarily in schools and even performed personally in these plays.

As a result of our research, we found that there was not enough scientific research on Reşid Bey Efendiyev and his works in Turkey. Through our work, we provided information about both the author and his works. However, we have reached new information and findings on the theatrical studies and identity of the author. In this respect, our work has unique characteristics.

As a result of the examination, the educational and theatrical aspects of Efendiyev, who has a multidimensional identity, are presented in the light of scientific evidence. Through this article, it is aimed to introduce Reşid Bey Efendiyev, one of the leading figures of Azerbaijani literature, as he deserves first in Turkey and then in the Turkic world.

Keywords: Azerbaijani literature, Reşid Bey Efendiyev, Azerbaijan realist literary school

1. Reşid Bey Efendiyev'in Hayatı ve İlk Faaliyetleri

Şair, tiyatro yazarı ve eğitimci özellikleriyle dikkat çeken Reşid Bey Efendiyev, 1863 yılında Azerbaycan'ın kadim kültür merkezlerinden, Eski adı Nuxa olan Şeki şehrinde dünyaya gelir. Çocukluk ve ilk gençlik yıllarını Şeki'de geçirir. Din adamı olan babasının teşvik ve yönlendirmesiyle çağdaş bir eğitim alan Reşid Bey, önce dini içerikli eğitimiyle tanınan mahalle mektebinde okur.

1873-1878 yılları arasında, Şeki'de Rusça eğitim veren resmi okula dahil olur (Ehmedov, 2013: 1). O dönemde çevresindeki bazı kişilerin tenkitlerine aldırılmayarak Rus okuluna devam eder. Rusçasını yüksek seviyeye ulaştırmaya çalışır.

Efendiyev'in zeki bir öğrenci olduğunu tespit eden öğretmenleri onun Gori Müellimler Seminariyası'na (İlköğretmen Okulu) gitmesini salık verirler. Tavsiyelere uyarak girdiği sınavda başarı gösteren genç Reşid Bey, okula kabul edilir. O, Transkafkaz olarak adlandırılan Güney Kafkasya'nın kültür ve eğitim merkezlerinden olan Gori'de eğitim alma imkânına kavuşmuştur.

Böylece o yıllarda, bu okulda okuyabilen sınırlı sayıdaki Azerbaycan Türklerinden biri olur. 1878'de başladığı okulunda kısa sürede çalışkanlığı, eğitime ve bilime olan hevesiyle dikkat çekmiştir. Düzenli biçimde okuma faaliyetini sürdüren Efendiyev, Azerbaycan ve Rus edebiyatı üzerinde tetkiklerde bulunmuş, okulun tiyatro grubunda aktif görevler üstlenmiştir. Bu çalışmalar onda daha sonra edebiyata ve sanata güçlü bir eğilim uyandıracaktır.

Edebiyat araştırmacısı E. M. Abdullayev, Efendiyev'in okulda henüz 3. sınıf öğrencisi iken eğitim müfettişi Aleksey Osipoviç Çernyayevski'nin (1840-1894) yönlendirmesiyle ders programlarının düzenlenmesi ve ana dili ders kitaplarının hazırlanması sürecinde önemli katkılar sağladığını belirtir (Ehmedov, 2013: 1). 1882 yılında Gori Müellimler Seminariyası'ndan başarıyla mezun olmasının ardından hayatının yaklaşık 60 yılını öğretmenlik yaparak geçirmiştir.

Tiflis'te 1878 yılında Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878) ile tanışma fırsatı bulur. Ahundzade'nin önerisiyle 1879'da onun komedilerinden olan *Hacı Qara'yı Şeki*'de sahneleyen Reşid Bey, Hacı Qara rolünü bizzat üstlenerek başarılı biçimde oynar. Kendisine üstat kabul ettiği Ahundzade'nin tesiriyle tiyatroya büyük hevesle bağlanmış olan Efendiyev, bu türde kaleme aldığı eserleriyle Ahundzade'nin başarılı takipçilerinden olmuştur.

Tiflis muhiti, onun edebi görüşlerinin değişmesi ve şekillenmesinde önemli ölçüde etkili olur. Tiflis'te bulunduğu dönemde başta Ahundzade olmak üzere Abbasquluğa Bakıhanov (1794-1847) ve Mirza Şefi Vazeh (1794-1852)'in edebi eserlerini büyük bir dikkatle inceleme fırsatı bulur. Bu okuma faaliyeti, onun daha sonra kaleme alacağı eserler için ilham kaynağı olacaktır (Ehmedov, 2013: 1).

2. Eğitimci Kimliği

Gori'deki Müellimler Seminariyası'ndan mezun olduğunda henüz 19 yaşında bulunan Reşid Bey, öğretmenlik vazifesine o zaman adı Qutqaşen olan Qebele'de başlar. İlk görev yerinde müdür olarak vazifelendirilmesi de dikkat çekicidir (Nesreddinov, 2017: 1). Yaklaşık 8 yıl görev yaptığı bu yerde, Azerbaycan Türk halkının toplumsal yapısını, gelenek ve göreneklerini, yaşayış biçimini yakından tanıma fırsatı bulur. Qebele'de bulunduğu yıllarda gerek Azerbaycan'ın, gerekse bulunduğu şehrin halk edebiyatı ve folklor çalışmalarını derinlemesine inceler.

Efendiyev'in 1890 yılında başladığı ikinci görev yeri, eski adı Xaçmaz olan Oğuz rayonu (ilçesi) olur. Burada köy okulunda, eğitim ve öğretim açısından önemli faaliyetlerde bulunmuştur (Nesreddinov, 2017: 1). Onun Qebele ve Oğuz ilçelerinin köylerinde öğretmenlik yaptığı yıllarda hem ders kitapları, hem de diğer eğitim araçları yetersizdir. Bu eksikliği gidermeyi arzulayan Reşid Bey, öğrencilerine bizzat kendi araştırma ve incelemelerine dayanan yeni bilgiler öğretme gayreti içerisindeydi. Amacı Azerbaycan'da öğrencileri vatan ve millet sevgisiyle dolu gençler olarak yetiştirmek, onları çağdaş bilgilerle donatmaktır.

Reşid Bey, 1882-1892 yılları arasında Azerbaycan'da hem öğretmenlik, hem de müdürlük yapmış, yeni ilkokulların açılması ve eğitim sınıflarının kurulması için çaba sarf etmiştir. Başta ilkokullar olmak üzere Azerbaycan'da her kademede okulların ders kitaplarının yetersizliğini tespit eder. Kendisi gibi eğitimci edebiyatçılar olan Abdulla Şâik (1881-1959), Süleyman Sâni Ahundov (1875-1939), Sultan Mecid Ganizâde (1866-1942), Firudinbey Köçerli (1863-1920) gibi değerli şahsiyetlerle birlikte millî ders kitapları yazma seferberliğine girer.

Qori Müellimler Seminariyası mezunu olan ve on yıl kadar öğretmenlik yapmış bulunan Reşid Bey Efendiyev, bununla yetinmeyerek, 1892 yılında gittiği Tiflis'te Aleksandrovski Müellimler İnstitüsü'nde de eğitimine devam eder. Millî ders kitabı çalışmalarına hız verir. Azerbaycan'da kazandığı 10 yıllık öğretmenlik tecrübesi ve epeyce malzeme toplamış olması buna imkan vermektedir. Köylerde öğretmenlik yaptığı yıllarda Rus klasiklerinden Aleksandr Puşkin (1799-1837), Vasili Jukovski (1783-1852), İvan Krilov (1769-1844), Mihail Lermontov (1814-1841), Lev Tolstoy (1828-1910) gibi ediplerin eserlerinden tercümeler yapıp albümünü zenginleştirir. Halk edebiyatından bazı yararlı okuma parçalarını öğretmenlik tecrübelerinden yola çıkarak seçip hazırlar.

"Kendde on il müellimlik etdiyim zaman Rus klassiklerinden Puşkun'in, Jukovski'nin, Krilov'un, Lermontov'un, Tolstoy'un eserlerinden müdam tercüme deb, olbomuma çox şey toplamışdım ve el edebiyatından bezi yararlı şeyleri de intixab elemişdim, həmçinin tecrübeden çıxartmışdım"
(Ehmedov, 2013: 2)

Bizzat kendisinin kaleme aldığı ve büyük zorluklarla karşılaşılarak İstanbul, Bakü ve Tiflis gibi şehirlerde yayımlatabildiği

Besiretül Etfal ve *Uşaq Bağçası* kitapları o yıllarda edebiyat dünyasında büyük ses getirir.

Efendiyev'in en büyük hedefi Azerbaycan okullarında eğitimin çağın gereklerine uygun hale getirilmesidir. Bu sebeple o dönemde ana dilde ders kitaplarının hazırlanması ve öğrencilerin hizmetine sunulması için çaba sarf eder. Bu yıllarda Efendiyev'in üzerinde çokça tefekkür ettiği diğer mesele ise İslam dünyasındaki eski eğitim ile yeni eğitim usulü arasındaki tezatlardır.

Men anladım ki, köhne mekteb dağılmalıdır. Bu ise yalnız Uşinski'nin yeni usulla olan ders kitabları kimi, öz mekteblerimiz için ana dilinde ders kitabları tertib etmekle mümkündür (Ehmedov, 2013: 1)

Eğitim alanındaki çabalarıyla haklı şöhret kazanmış olan Efendiyev, 20. yüzyıl başlarında Azerbaycan'daki eğitim seviyesini yetersiz bulmaktadır. Ona göre, parlak tarihi geçmişe, zengin medeni birikime, güçlü gelenek ve göreneklere sahip olan halkın, çağdaş medeniyet seviyesine yükselmesi gerekmektedir. Oysa bu üstün niteliklere karşılık halkın cahilce davranması ve batıl inançlara yönelmesi Reşid Bey'i üzmektedir. Edip, bu olumsuz durumdan kurtulmanın bilimsel gelişmelerin takip edilmesi, eğitim ve çağdaşlaşmanın ülke sathına yayılmasıyla sağlanabileceğine inanmaktadır (Ehmedov, 2013: 1).

18 Ağustos 1892 tarihinde diğer görevlerinin yanına yeni bir vazife daha eklenir. O dönemde Kafkasya'nın merkezi konumundaki Tiflis'te Müslüman Ruhani İdaresi'nde kâtip yardımcılığı vazifesine atanır. Onun böyle bir kurumda vazife almasında tesiri olan kişi, Hüseyin Efendi Qayıbov'dur. Qayıbov, Qori Müllimler Seminariyasında Şeriat ve Azerbaycan Türkçesi derslerinde hocalık yaptığı yıllarda Reşid Bey, onun öğrencisi olmuştur.

Qayıbov, bir süre sonra Tiflis'e müftü olarak tayin edilince zeki ve çalışkan öğrencisi Reşid Bey'i kendi çalıştığı kuruma aldırır. Müftü Hüseyin Efendi Qayıbov, o yıllarda Kafkasya'da büyük ses getiren toplumsal faaliyetler yürütmektedir. Eğitim faaliyetlerine çok değer veren Qayıbov, bilhassa Azerbaycan'ın köy ve şehirlerinde yeni okullar açmakta, yazılı ve sözlü edebiyatın gelişmesine çaba sarf etmektedir. Yenilikçi eğitimcilerin ders kitabı ve makalelerini bastırarak öğrencilerin hizmetine sunmak için çalışmaktadır (Nesreddinov, 2017: 1)

Ruhani İdaresi'nde göreve başladıktan üç ay sonra Efendiyev, Tiflis-Kutaisi Müslüman Sunni Meclisi'ne dilekçe ile başvurur. 6

Haziran 1893 tarihinde yapılan imtihanı başarı ile tamamlayarak "köy imamı" ve "köy öğretmeni" belgeleri almaya hak kazanır (Nesreddinov, 2017: 2).

Daha önce 10 yıl öğretmenlik yapmış Efendiyev'in bunca tecrübeden sonra ruhani idareden yeniden öğretmenlik belgesi alması garip karşılanmamalıdır. Zira o, bundan sonra girişeceği iki önemli çalışmanın ön hazırlığını yapmaktadır. İlki Gori Müellimler Seminariyası'nda hoca ve müdür olarak çalışmak, ikincisi ise İstanbul'da bastırmayı planladığı ders kitaplarının izni için belge hazırlamaktır. Nitekim yazar, bu iki düşüncesini de daha sonra gerçekleştirmiştir. Öğrenciler için hazırladığı ders kitabını bastırmak için türlü çareler aramaktadır. Bu sebeple 2 aylığına İstanbul'a gitmek için Ruhani idaresine izin dilekçesi yazar.

Kendisine verilen izinle İstanbul'a gelir ve *Uşaq Bağçası* isimli kitabı uzun uğraşların ardından Bab-ı Ali Caddesi'ndeki İvanaki Panayotidis matbaasında 1889 yılında bastırır (Nesreddinov, 2017: 2). İstanbul'da o zamanın şartlarına göre yüksek rakamlı tirajla bastırıldığı ilk kitabından sonra ikinci ders kitabı için büyük hevesle çalışmaya girişir (Ehmedov, 2013: 2).

Besiretü'l Etfal, ilk bakışta öğrenciler için kaleme alınmış bir edebiyat kitabı gibi görünse de içeriğinde yer alan hayat, dil, edebiyat, köy ekonomisi, tabiat, coğrafya ve diğer meselelere ait zengin açıklamalar, eseri okul çocuklarının ansiklopedik bilgi kitabı mertebesine yükseltmiştir (Ehmedov, 2013: 3). *Besiretü'l Etfal*'ın ilk basımı 1901 yılında Bakü'de yapılır. Yazar aynı ders kitabını geliştirip fotoğraflarla zenginleştirerek 1907 yılında yeniden bastırır. İkinci baskısı İstanbul'da Bab-ı Ali caddesinde bulunan Mahmudbey Matbaası'nda gerçekleştirilir. Kitaptaki resim ve diğer görsel materyal meşhur Rus ressamı Vladimir Amasoviç Taburin'in titiz çalışmasıyla oluşturulmuştur (Nesreddinov, 2017: 1).

137 sayfadan ibaret olan *Uşaq Bağçası* ders kitabı üç bölümden oluşur. Eser, "Müellim Reşid Bey Efendizade" imzalı 7 sayfadan oluşan bir mukaddeme ile başlar. Birinci bölümün materyalleri toplam 25 sayfa tutarındadır. İkinci ve üçüncü bölümler kendi arasında yeniden numaralandırılmıştır (Nesreddinov, 2011: 2). Reşid Bey'in eğitim bilimleri alanındaki faaliyetinde *Uşaq Bağçası* önemli bir yer tutmaktadır. Döneminin çağdaş pedagoji ve felsefi düşüncelerini tam olarak özümsemiş olan edip, uzun öğretmenlik tecrübesinin bir ürünü olarak bu kitabı hazırlamıştır.

Eser, o yıllarda yalnızca Azerbaycan'da değil, aynı zamanda Kafkasya ve Orta Asya coğrafyasında yaşayan Müslüman Türk

toplulukları için de "örnek ders kitabı" niteliği taşımaktadır (Şimşek, 2015: 796).

Sözü edilen bu iki eser, uzun yıllar Azerbaycan'daki okulların temel ders kitapları arasında yer almıştır. Reşid Bey Efendiyev, yazdığı ders kitaplarının içeriğinde kullandığı şiir ve hikâye örneklerinin önemli kısmını kendisi yazmış, bir kısmını ise Rus ve Batı edebiyatlarından tercüme etmiştir.

Besiretül' Etfal kitabının giriş kısmında; "*Her bir şairimiz asar-i kalemlerini ele bir hala getirmelidir ki, ondan ancak edeb ve merifet dersi alınsın*" diye yazan Reşid Bey, kendi edebî kişiliğiyle bu alanda örnek olmaya çalışmıştır. Böylece 1892'de yerleştiği Tiflis'te bir yandan Türk okullarında öğretmenlik yaparken, öte yandan Transkafkaz Müslümanlarının dinî idaresinde görevler üstlenmiştir.

Dinî inanca sahip olmaya büyük önem veren Reşid Bey, hem eğitimde, hem de olgun insan yetiştirilmesinde sağlam bir din anlayışının gerekliliğini dile getirir. Kaleme aldığı eserlerinde bu konu üzerinde ısrarla ve hararetle durmuştur. Transkafkaz'daki Gori Seminariyası'nda 1900 ile 1916 yılları arasında Türk öğrencilere Türkçe ve Şeriat dersleri verir.

1917 yılında Tiflis Merkezi İdare Başkanı Hemid Bey Şahtatinski, Reşid Bey'e özel bir mektup göndererek Nahçıvan ve Ordubad'da öğretmenlik kursları açmasını talep eder. Ardından hükümet tarafından Kazak Seminariyası'nın müdürü olarak görevlendirilir (Kerimova, 2015: 2). 1917'de Şeki'ye dönen Reşid Bey, Çarlık Rusyası'nın yıkılmasından ardından Azerbaycan'da filizlenen millî mücadeleye katılır. Milli Azerbaycan hükümetinin kurulmasını takiben 1918'de Azerbaycan meclisinde milletvekili olarak görev yapar. Bu yıllarda eğitim alanındaki faaliyetlerden uzak durmayan edip, Şeki'de kız ve erkek öğrenciler için yeni okullar açılmasına öncülük eder. Çok sevdiği öğretmenlik mesleğini son nefesine kadar sürdürür. 1942'de Şeki'de vefat eder.

Edebî hayatına şiirle giriş yapan ve o yıllarda "Şaki" mahlasıyla kaleme aldığı şiirleriyle tanınmaya başlayan Efendiyev, eserleri aracılığıyla Azerbaycan Türk halkını bilim, eğitim ve kültür konularında ilerlemeye davet eder. O yıllarda çocuklara yönelik olarak yazdığı etkili şiirleriyle de ses getirdiği anlaşılmaktadır.

Efendiyev'in ders kitaplarında yer alan bazı şiirleri şöyle sıralanabilir: Taxıl Bitkileri, Ağlağan Uşaq, Ay Qurd, Durna, İlin Fesilleri Dördür, Ananın Layla Sadası, Qırqovul, Yağış (Efendizade, 2004: 21-25). O yıllarda ders kitaplarına aldığı kimi şiirleri çok sevilmiş ve edebiyat dünyasında da ses getirmiştir. Söhbət, Durna,

Kimdir O Müftexor, Mekteb Neğmesi, Veten Mehebbeti sözü edilen şiirler arasındadır (Efendiyev, 1979: 12-19).

Reşid Bey Efendiyev, Bakü ve Tiflis'te görev yaptığı yıllarda belli aralıklarla makaleler yazmış, eğitim ve öğretimin durumu, kız okullarına değer verilmemesi, dil ve eğitim meseleleri gibi konularda eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir. Yazar, ilçe ve köy okulları ile halk arasında bir kopukluk olduğunu söyler. Ardından öğretmenlerin toplumsal hayatta aktif rol üstlenmediği sürece okul öğrencilerinin ruhunda esaslı bir gelişme sağlanamayacağını belirtir. Oysa mezkûr dönem, insanlardan yenilikler talep etmektedir. Efendiyev'e göre, bu durum, öğretmenlerin yenilikçi ve öncü fikirlere sahip olmaları ve toplumsal, siyasal konular ile eğitim bilimlerinde özverili çalışmalarını düzeltilebilir. Bu görüşlerini aşağıdaki cümlelerle ifade eder.

Qeza ve kendlerde mekteblerimiz kütle ile sıx elage yaratmayınca, müellimlerimiz ictimai heyatda feal iştirak etmeyince, mekteblilerimizin ruhunda esaslı ve derin bir deyişiklik emele getirmek çetindir. Bu deyişikliklerin olmasını heyat bizden teleb edir. Bu da müellimlerimizin peşekar mefkureye malik olmalarından, ictimai, siyasi, pedaqoji ve diger sahelere yiyelenmekle fedakarcasına çalışmalarından ibaretdir (Ehmedov, 2013: 3).

Reşid Bey, Azerbaycan'ın tarihi geçmişi, folkloru, etnografyası ile de yakından ilgilenmiştir. Eski abideler, sözlü halk edebiyatı, halk adetleri, arkeolojik kazılar onun dikkatini yönelttiği konular olmuştur. Tiflis'te Rus bilim adamlarıyla yakın ilişkiler kurmuş, onların yardımıyla dönemin muteber bilimsel dergilerinde makalelerini yayımlatmıştır. "Qutqaşın Kendi Haqqında Bir Neçe Melumat", "Nuxa Qezasındaki Xalq Sehiyyesi Haqqında Material", "Qebele Mahalı", "El Edebiyyatı" başlıklarını taşıyan makaleleri Efendiyev'in Azerbaycan'da milli etnografya araştırmalarının temelini atılmasındaki çabalarını belgelemektedir (Ehmedov, 2013: 3).

Reşid Bey Efendiyev, devrin bazı öğretmenleri gibi eğitim ve öğretimdeki yararları sebebiyle tiyatroya ilgi duyup piyesler yazar, öğrencileriyle bazı eserleri sahneye koyar. Efendiyev de Abdulla Şaik (1881-1959) gibi tiyatro alanındaki çok yönlü faaliyetleriyle öne çıkar ve o yıllarda kaleme aldığı piyesleriyle dikkat çeker (Akpınar, 1994: 62).

3. Tiyatrocu Kimliği

Rusya'da 1905 yılında gerçekleşen Meşrutiyet hareketinden sonra halk üzerindeki baskı gevşemeye başlar. Bununla bağlı olarak Azerbaycan'da basın hayatında belli oranda canlanma ortaya çıkar. Epeyce fazla sayıda süreli yayının görülmeye başlandığı bu yıllarda şiir, roman, hikâye gibi türlerle birlikte bilhassa tiyatro eserlerinin basılması dikkat çekmektedir. 20. yüzyıl başlarında Azerbaycan'da basılan kitapların ortak konusu, ağırlıklı olarak kadın hak ve özgürlükleridir. Ancak esasen kadın hukuksuzluğu daha fazla dile getirilmektedir.

Efendiyev'in başta tiyatro eserleri olmak üzere şiir, hikâye ve romanlarda Müslüman Türk toplumunda temel haklarından mahrum bırakılan kadınlar, eser kahramanı olarak işlenmiştir. Kadınların tarihi çok eskilere dayanan bu mağduriyetleri, edebi eser formunda ve gerçekçi bakış açısıyla tasvir edilir. Celil Memmedquluzade (1866-1932), Mirza Elekber Sabir (1866-1932), Ali Nazmi (1878-1946), Abdürrahim Bey Haqverdiyev (1870-1933), Üzeyir Hacıbeyli (1885-1948), Süleyman Sani Axundov (1875-1939), Abdulla Bey Divanbeyoğlu (1883-1936), Yusuf Vezir Çemenzeminli (1887-1942) gibi edebiyatçılar kadın hukuksuzluğunu eserlerinde ısrarla işlemişlerdir. Adı sıralanan ediplerin yanı sıra Reşid Bey Efendiyev'in, tiyatro eserlerinde kadın haklarını daima öne çıkardığı görülür. Ailede alınan kararlarda kadının söz hakkının bulunmaması ve kadının eve kapatılarak toplum dışına itilmesi önemli bir mesele olarak ele alınmıştır. Kadın erkek eşitsizliği, kadının ikinci sınıf insan olarak görülmesi, toplumda hak ettiği değeri görememesi pek çok edip tarafından eleştirilmiştir. Bununla birlikte işlenen konular arasında kız çocuklarının yaşlı adamlarla evlendirilmesi meselesi o yıllarda dikkat çekmekte ve büyük yekûn teşkil etmektedir (Morkoç, 2017: 1637). Reşid Bey Efendiyev de tiyatro eserlerinde kadın sorunlarını ele alıp maharetle işleyen aydınlar arasındadır.

Edebi faaliyetlerine her ne kadar şiirle başlamış olsa da Azerbaycan'da Reşid Bey'i geniş kitlelere tanıtan tiyatro eserleri olmuştur. *Qan Ocağı*, *Qonşu Qonşu Olsa Kor Qız Ere Geder*, *Saqqalın Kerameti*, *Bir Saç Telinin Qiymeti*, *Pul Delisi*, *Tiflis Seferi*, *Diş Ağrısı*, *Qızıl Gül* komedileri onun tiyatro sahasındaki maharetini gösteren başarılı örneklerdir. Efendiyev, edebiyat dünyasına adım atarken komediyi seçmiş, böylece topluma daha etkili mesajlar verebileceğini düşünmüştür.

Azerbaycan edebiyat tarihinde eğitimciliğinin yanı sıra, dram yazarı olarak da tanınan Reşid Bey Efendiyev, Azerbaycan

tiyatrosunun kurucusu kabul edilen Mirza Fethali Ahundzade'nin realist yaklaşımını kendine temel almıştır. Dramaturg, *Qan Ocağı* piyesinin önsözünde komedideki eleştirel hususlar için açıklamalarda bulunur. Bu doğrultuda yazdığı piyeslerinde tiyatroyu ders ve ibret alınan güzel bir tür olarak nitelendirir. Adeta terbiye mektebi olarak gördüğü tiyatronun toplumsal çarpıklıkları açıkça gözler önüne seren bir ayna olduğunu belirtir. Efendiyev, henüz genç bir öğretmen iken Ahundzade'nin yönlendirmesiyle Şeki'de meşhur *Hacı Qara* komedisinin sahnelenmesini sağlamış (1879), hasis karakterini ise bizzat kendisi üstlenerek oynamıştır.

Hükemanın birinden sual elediler ki, edebi kimden öyrendin? Dedi edebsizden. Komediya edebsizliğin aynasıdır. Bes bu güne milletimiz arasında mövcud olan edebsizliyi bele bir ayna vasitesile meydana qoyub komediya yazmaqdan meqsedimiz helayiqe edeb öyretmekdir. Mesel var ki, güldürenin yanına getme, ağladanın yanına get. Ey Türk qardaşlarım, bizim bu eybimizi gördükde, bize ağlamak lazımdır. Bu eyib ve nöqsanlardan bize danışmaq lazımdır. Bunun üçün de mübtela olduğumuz rezalet ve zelalet eynen müşehhes qılımdır ki, her birisi besiret sahibine böyük bir dersdir (Mir Celal - Hüseynov, 2008: 393)

Aleksey Osipoviç Çernyayevski'nin önerisiyle kaleme aldığı *Qan Ocağı* komedisinde Müslüman bir aileyi tüm yönleriyle izleyicinin karşısına çıkarır. Ele aldığı bu aile aracılığıyla Müslüman dünyasının ciddi eksikliklerini, Müslüman toplumunun zaaflarını gözler önüne serer. Sözü edilen ailede, bireyler arasında uyum ve sağlıklı ilişki yoktur. Cahilliğiyle dikkat çeken ailenin büyük oğlu, cinayet işlemiştir. Polis ve jandarmaya yakalanmamak için sürekli evde gizlenmekte ve zaman zaman da kadın kıyafetiyle halkın arasına karışmaktadır.

Qan Ocağı piyesindeki Kerim karakterinin yiğitlik ve para konularındaki görüşleri, *Hacı Qara* komedisindeki Haydar Bey'in düşüncelerine benzer. Kerim'in kendini beğenmiş kibirli tavırları, yiğitlik ve cesareten çokça söz etmesine rağmen kadın kıyafeti giyerek polisten kaçması, komik durum olarak sunulur. Ahundzade'nin *Hacı Qara* piyesinde de benzer şekilde eserin kahramanı Hacı Qara, kaçak mal getirmeden önce, çokça cesareten bahseder. Aynı Hacı Qara, kendi halindeki köylülerle karşılaşınca korkudan tir tir titremeye başlar. Her zaman çok övündüğü cesaretinin yerinde yeller esmektedir. Yine piyesin son sahnesinde

Kur'an'a el basarak yemin etmesi *Hırs Quldurbasan* komedisinin son sahnesi ile benzerlik taşır. *Qan Ocağı* piyesinde Mirza Fethali Ahundzade'nin piyeslerindeki edebi tesir aynen hissedilir. Piyesin ilk sahnesinden son sahnesine kadar okuyucuyu çokça güldüren, güldürürken de düşündürülen komik unsurlar bulunur. Ailenin küçük oğlu Murtuz, komşularının horozunu ve tavuk yumurtalarını aşırırmakla kalmaz, dinî okuldaki Kur'an-ı Kerim'i dahi çalar. Konuştuğunda mangalda kül bırakmayan Musa, sürekli Müslümanlıktan, helal kazançtan dem vuruyor olsa da, evdeki görüntüler Müslümanlığın ilkelerinin tam zıddıdır (Mir Celal-Hüseynov, 2008: 394).

Qan Ocağı komedisinde Efendiyev, toplumda cehaletten ileri gelen türlü aksaklıkların sebebinin eğitimsizlik olduğunu vurgular. Yazara göre, gerek Kerem'in cinayet işleminde, gerekse Murtuz'un hırsızlığı meslek edinmesinde annenin payı büyüktür. İleri görüşten yoksun bulunan anne, çocuklarının terbiye ve eğitimi konusunda hiçbir çaba sarf etmemiştir. Burada yazarın ısrarla vermeye çalıştığı mesaj, aile terbiyesinin önemidir.

Yazar, eserin henüz ilk sahnelerinde mahalle mektebini beğenmeyerek eleştiri hedefine koyar. O yıllardaki yanlış eğitim uygulamalarını sahne aracılığıyla göstererek bunun çağdışı bir eğitim olduğunu belirtir. Öğrencilerin en küçük hatalarında bile hemen falakaya yatırılarak işkenceye tabi tutulmasını tenkit eder. Bu tür menfi durumları sahne görüntü ve diyaloglarıyla gözler önüne serer. Efendiyev'in vermeye çalıştığı düşünce, eğitimdeki "eti senin kemiği benim" yaklaşımının yanlışlığıdır.

Qonşu Qonşu Olsa Kor Qız Ere Geder piyesinde Reşid Bey, aile kurmanın basit bir iş olmadığını belirtmiş, Azerbaycan Türklerinin gelenek ve göreneklerini ustaca tasvir etmiştir. Piyesin ana ekseninde yer alan Qaçay Bey, ticaretle uğraşan zengin bir adamdır. İş gereği sık sık uzak şehirlere gitmek zorunda olan Qaçay Bey, evli ve 6 çocukludur. Han ve kervansaraylarda konaklamak onu ciddi biçimde rahatsız etmektedir. Bu amaçla şehirde ikinci bir hanımla evlenmeyi düşünür. Qaçay Bey'in aklına giren Ermeni Qaspar, Melek Bacı adlı aracı kadının yardımıyla onu genç bir kızla evlendireceğini vaat etmektedir. Genç ve güzel Dilber isimli kızı Qaçay Bey'e gösteren Melek, onun yerine çirkin ve yeteneksiz Sona'yı gönderir. Düğün sırasında aldatıldığının farkına varan ve yüksek miktardaki harcamaları boşa giden Qaçay Bey, arkasına bile bakmadan oradan kaçar. Bu piyes, İbrahim Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* eserine çokça benzemektedir. Efendiyev'in bu piyeste ahlaksız nitelikleriyle öne

çıkan Melek Bacı'yı çok canlı ve gerçekçi biçimde canlandırdığını özellikle ifade etmek gerekir.

Dramaturgun yabancı dillere tercüme edilen ve sahnelenen dikkat çekici komedilerinden bir diğeri *Saqqalın Kerameti*'dir. Yağmurda kalıp çokça ıslanan bir grup tüccar, önceden misafir kabul etmediğini bildikleri bir köyde birkaç gün kalmak isterler. Eskiden bir süre aşıklık yapmış olan ve güzel bir sakala sahip olan Hacı Söhrab'ı köylülere güçlü bir ahund olarak takdim ederler. Bu duruma aldanan halk, onlara büyük hürmet göstererek türlü isteklerini yerine getirmeye başlar. Anlaşıldığı kadarıyla o yıllarda din adamı kisvesi altında halkı aldatma örnekleri çokça görülmektedir. Bilhassa İran'dan gelerek sakal bırakıp bellerine gök kuşak takan bazı düzenbazlar, yöre halkından bir şeyler koparmaya çalışmaktadır. Gerçek din adamı zannedilen bu insanlara inanan halk, onlara saygı göstermektedir.

Komedide halkın cehaleti ve eğitimsizliği etkili sahneler şeklinde tenkit edilir. Ayrıca niteliksiz ve yarım bilgili, sahtekâr din adamları eleştiri hedefine konulur. Piyesin en etkili sahnelerinden biri Hacı Söhrab ile Molla Qulameli'nin karşılaşmasıdır. Hacı Söhrab, o bölgenin halkını bir kez kandırmıştır. Oysa Molla Qulameli, neredeyse bütün hayatı boyunca halkı aldatmış, yanlış ve zararlı dinî bilgilerle halkı zehirlemiştir.

Efendiye'nin *Pul Delisi* komedisi doğrudan doğruya paraya aşırı düşkünlüğün ve açgözlülüğün eleştirisidir. Komedide Sitare adında kimsesiz ve güzel bir kız vardır. Olumlu nitelikleriyle tanıtılan Sitare, Meşedi Muhammed adlı zengin ve görgüsüz bir adamın yanında hizmetçi olarak çalışmaktadır. Bu kız, ömrü boyunca Meşedi Muhammed ile onun hanımı Keble Zeynep'in baskı ve zulmüne uğramış, onların elinden büyük acılar çekmiştir. Meşedi Muhammed'in oğlu İbrahim ise eğitilmiş, ileri görüşlü, aydın bir gençtir. Sitare'ye samimi bir muhabbetle ilgi duyan İbrahim, onunla evlenmek arzusundadır. İbrahim'in anne-babası onun Sitare'ye olan yakın ilgisini fark ederler. Onu bu sevdadan vazgeçirmek için türlü hilelere baş vururlar. Amaçları, İbrahim'i zengin bir kızla evlendirmek, böylece servetlerini daha da arttırmaktır. Üniversite eğitimi almak isteyen İbrahim, anne-babasının şiddetli itirazı ile karşılaşır. Onun en büyük hayali, okul açmak, cahil gençlere öğretmenlik yapmaktır. Ne yazık ki, hayırlı faaliyetler için yaptığı samimi girişimler, çoğunlukla olumsuz sonuçlanmaktadır. Bu çalışmalar sırasında İbrahim'e destek veren tek kişi Sitare'dir.

Pul Delisi iki perdeden oluşan bir piyestir. Yazar, Meşedi Muhammed'i eserde fikrî olarak değişime uğrayan dinamik bir karakter olarak kurgulamıştır. Meşedi aldatıldığını öğrendikten sonra, hadiselerin akışı içinde kişilik olarak epeyce değişir. Onda ciddilikten komikliğe doğru bir yöneliş görülür. Bu sebeple piyesin ikinci bölümünde gülünç olaylar ve komik unsurlar daha fazladır. İbrahim ve Sitare, aç gözlü Meşedi Muhammed'e unutamayacağı bir ders vermek isterler. Bu amaçla gazetede düzmece bir haber yayımlanmasını sağlarlar. Güya Sitare'nin kardeşi ölmüş, ona yüksek miktarda miras kalmıştır. Haberi okuyan Meşedi Muhammed'in Sitare'ye karşı davranışları bir anda değişir. Ona yapmacık tavırlarla sevgi göstermeye başlar. Önceden sürekli tahkir ettiği, evden kovmaya çalıştığı Sitare'ye nedense artık iyi davranmaktadır. Onu oğlu İbrahim'e gelin olarak almak için acele etmektedir. Gazetede Sitare'nin zengin olduğu haberi çıkınca, ne ilginçtir ki, çevrede onunla evlenmek isteyenlerin sayısı bir anda çoğalır. Bu yaklaşımıyla Efendiyev, yalnızca Meşedi Muhammed'i değil, Azerbaycan toplumundaki tüm çıkarıcı ve açgözlüleri ifşa etmiş olur. Birbirini seven iki gencin Meşedi Muhammed'e oynadıkları oyun muvaffakiyetle son bulur. İbrahim ile Sitare evlenirler. Sitare'nin milyoner bir mirasçı olmadığını anlayan Meşedi, kalp krizinden ölür. Böylece kendi bireysel çıkarını her şeyin üstünde tutan Meşedi, açgözlülüğünün kurbanı olmuştur. Efendiyev, Meşedi'nin kolay zengin olma hayalini ve yaşadığı hayal kırıklığını piyeste yoğun komik durumlar ve mizahi unsurlarla canlandırmıştır.

Reşid Bey, maarifçi edebiyatçıların çokça kullandığı "yoksula acımak", "muhtaca yardım etmek" gibi unsurlara piyeslerinde yer vermiştir. *Bir Saç Telinin Qiymeti* piyesi bunun başarılı örneği sayılabilir. Eserin merkezinde yoksul ama gururlu bir aile vardır. Nizameddin Efendi, uzun zamandan beri hastalıkla mücadele etmektedir. Onun Şefika adında bir kızı vardır. Etrafındaki genç kızlar arasında, Şefika akıllı, çalışkan ve iffetli oluşuyla dikkat çeker. Gayretli bir kız olarak tanıtılan Şefika, çamaşır yıkayarak hasta babasına bakmaktadır. İlaç parasını denkleştirmek için saçını satmak zorunda kalmıştır. Efendiyev, zorluklara karşı tahammül ve sabır gösteren Şefika'yı namus ve iffet konusunda örnek insan olarak gösterir.

Reşid Bey Efendiyev'in komedileri, Azerbaycan toplum hayatını canlı tablolar halinde aksettiren eserlerdir. Bu eserler Azerbaycan realist edebiyatında kendine özgü ve önemli bir yer tutmaktadır.

4. Sonuç

Mirza Fethali Ahundzade realist edebi mektebinin başarılı temsilcilerinden olan Reşid Bey Efendiyev, Azerbaycan'ın meşhur eğitimci ve tiyatrocuları arasında yer alır. İlkokul döneminde aile bireylerinin gayretiyle iyi bir eğitim almıştır. Ardından girdiği sınavı kazanarak Transkafkasya'daki Gori Müellimler Seminariyası'nda okumaya hak kazanmıştır. Bu okulun onun edebi kimliğinin şekillenmesinde epeyce etkili olduğu söylenebilir. Eğitimciliğini daima ön planda tutan Efendiyev, yaklaşık 60 yıl öğretmenlik yaparak Azerbaycan Türk halkına hizmet etmiştir. Çocuklar için didaktik içerikli şiirler kaleme almış, o dönemde eksikliği çokça hissedilen Türkçe ders kitapları hazırlamıştır. Kitapların içeriğini zenginleştirmek için başka dillerden Azerbaycan Türkçesi'ne tercümeler yapmıştır. Devrin zor şartlarına rağmen öğrencilerin bilgi seviyesine uygun ve kaliteli olarak hazırladığı ders kitaplarını İstanbul, Tiflis ve Bakü şehirlerinde yayımlatmıştır. Edebiyatta ilk olarak şiir sahasında ürünler veren Reşid Bey Efendiyev, zamanla tiyatroya yönelir. Bilhassa *Qan Ocağı*, *Qonşu Qonşu Olsa Kor Qız Ere Geder*, *Saqqalın Kerameti*, *Bir Saç Telinin Qiymeti*, *Pul Delisi*, *Tiflis Seferi*, *Diş Ağrısı*, *Qızıl Gül* gibi eserleri Azerbaycan tiyatrosunda ün kazanmış piyeslerdir. Komedileri onun Mirza Fethali Ahundzade'nin realist edebi mektebinin açtığı yoldan gittiğini gösteren yetkin ve başarılı örneklerdir. Kaleme aldığı piyeslerini, önce görev yaptığı okullarda sahnelemiş, zaman zaman bu piyeslerde bizzat rol almıştır. Netice olarak farklı edebi türlerde kalem oynatan Reşid Bey Efendiyev, Azerbaycan'da daha çok eğitimci kimliği ile tanınır. Kanaatimizce Efendiyev, aynı zamanda Çağdaş Azerbaycan edebiyatının usta tiyatrocularındandır.

Kaynakça

- Akpınar, Yavuz (1994), *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Ehmedov, Teymur (2013), "Unudulmaz Pedaqoq Alim ve Yazıçı", *Respublika*, 27 Noyabr 2013.
- Efendiyev, Reşid Bey (1979), *Seçilmiş Eserleri*, Bakı.
- Efendizade, Reşid Bey (2004), *Azerbaycan Uşaq Edebiyyatı Antologiyası*, 3 cildde, II. cild, Önder Neşriyyat, Bakı.
- Kerimova, Samire (2015) "Reşid Bey Efendiyev", *Azerbaycan Müellimi*, No: 37, 10 Oktyabr 2015
- Mir Celal - Hüseyinov, Firidun (2008) *Örneklerle 20. Esr Azerbaycan Edebiyyatı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

-
- Morkoç, Ayvaz (2017) "20. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan Edebiyatına Yansıyan Kadın Hukuksuzluğu", Journal of Social and Humanities Sciences Research, Vol: 4, Issue: 14, pp. 1628-1637, Sakarya.
- Nesreddinov, Nazim (2017), "Reşid Bey Efendiyev. Uşaq Bağçası. İstanbul 1898", *Kırım'ın Sesi Gazetesi*, 14 Ocak 2017. www.qiriminsesi.com/rəsid-bəy-əfəndizadə-usaq-bagcasi-istanbul-1898.html.
- Nesreddinov, Nazim (2011), "Reşid Bey'in Uşaq Bağçası", Modern. Az, 17.10.2011
- Şimşek, Mehmet (2015) "Üstad Azerbaycan Pedagogu Reşid Bey Efendiyev", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 10, Mart 2015, s. 794-802.